

Неъматулла Элмуродов

НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Неъматулла Элмуродов

НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ

Самарқанд - 2016

Н.Элмуродов. Нисбат категорияси. Монография. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2016. - 104 бет.

Монография бакалавриат ва магистратура таълими йўналишидаги талабаларга мўлжалланган бўлиб, унда нисбатнинг “Тилнинг грамматик қурилиши”, “Грамматик категория”, “Феъл”, “Феълнинг нисбат категорияси”, “Нисбат категорияси гапларда субъект – объект муносабатларини ифодаловчи асосий восита сифатида”, “Пассив конструкциялар типологияси”, “Пассив ва унинг синонимлари”, “Сўз туркумлари валентлиги” ва “Шахссиз пассив” каби масалалари ўз ифодасини топган.

Ушбу мавзулар талабаларнинг назарий грамматика, тил тарихи, герман филологиясига кириш, матн лингвистикаси каби фанлардан олган билимларининг кенгайишига ва мустаҳкамланишига ёрдам беради.

Масъул муҳаррир

доц. М.Бегматов

Тақризчилар

доц. Б.Примов

доц. А.Бобонов

СЎЗБОШИ

Танланма фан сифатида олинган нисбат категорияси ҳали – ҳануз ўзининг долзарблигини саклаб қолмоқда. Зотан, германистикада, жумладан, немис тилида феълнинг нисбат категориясининг асосий масалалари бўйича ҳозиргача кескин баҳслар давом этмоқда. Мазкур мунозаралар қуйидагиларни ўз ичига олган: 1) ушбу категориянинг формал аниқланиши мантикий (семантик) жиҳатдан белгиланишига зидланиши; 2) нисбат оппозицияси таркиби ҳақидаги масаланинг муаммолиги (айрим олимлар нисбат фақат актив ва пассивдан ташкил топган дейишса, бошқалар бу таркибга стативни ҳам киритади, учинчилари эса ҳатто рефлексив-ўзлик нисбатни ҳам алоҳида нисбат сифатида қарашади); 3) актив ва пассив тушунчаларининг мазмуни (маъноси) ва ҳажми, уларнинг оппозицияси, характери ва вазифаларининг хусусиятлари бўйича баҳслар; 4) нисбатнинг феълларнинг ўтимлилиги, ўтимсизлиги, рефлексивлиги ва шахсизлиги билан муносабати масаласи.

Чунончи, немис тилида рефлексивни мустақил нисбат сифатида эмас, балки рефлексив феъллар ёки рефлексивли гап конструкциялари сифатида қараш лозимлиги таъкидланади [Mühlner W. / Sommerfeldt K.E. Genus und Genusfeld im Deutschen und Russischen // Deutsch als Fremdsprache, 1977, 2. – S. 107-112]. Худди шунга ўхшаш фикр рус тилидаги рефлексив феъллар ҳақида ҳам билдирилган [Тимофеев Х.А. Еще раз о залоге русского языка // Русский язык в школе, 1964, 4]. В.В. Виноградов рефлексив нисбатни тан олса-да, айти пайтда пассив-рефлексив феъллар ҳақида ҳам сўз юритади [Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1974. – С. 606]. Буларнинг барчаси рефлексив феъллар мустақил равишда нисбатни ҳосил қилолмаслигидан ва шу боис, уни морфологик категория сифатида ҳисобламасликдан дарак беради. Шу билан бирга,

адабиётларда барча актив шакллар ҳар доим ҳам актив маънони ва барча пасив шакллар пасив маънони беравермаслиги таъкидланади [Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. – Berlin, 1965. – S. 203].

Шулардан келиб чиққан ҳолда бакалавр ва магистрантларга нисбат муаммосини актив ва пасив оппозициясини ўрганишдан бошлаш мақсадга мувофиқ туюлади. Зеро, ушбу оппозиция аъзолари ўртасидаги фарк феълнинг нафақат турлича морфологик шакларида, шунингдек, турлича синтактик ташкиллаштирилишида ўз ифодасини топган, яъни активда эга ҳаракат субъекти маъносига, тўлдирувчи (воситасиз) объект маъносига эга бўлса, пасивда аксинча, эга объект маъносини, тўлдирувчи (предлогли) эса субъект маъносини ташийдди, қиёсланг:

Beruni entdeckte Amerika. → Amerika wurde von Beruni entdeckt.

Шунга ўхшаш ҳолатни ўзбек ва рус тилларида ҳам кузатиш мумкин.

Танланма фанга маърузалар учун 20 соат, амалий машгулотлар учун 20 соат (1-курс), 26 соат (2-курс) ажратилган.

1-МАВЗУ. ТИЛНИНГ ГРАММАТИК ҚУРИЛИШИ

(2 соат)

Режа:

1. Кириш. Грамматик ходиса (бирлик)лар ҳақида умумий тушунча.
2. Морфема.
3. Сўз.
4. Сўз бирикмаси.
5. Гап.
6. Грамматик қурилишнинг тилнинг бошқа соҳа (аспект)лари билан муносабати
7. Хулоса.

Адабиётлар

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М. – Л., 1964. – С. 3-12.
2. Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. – М., 1973. – С. 3-14.
3. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А Умумий тилшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 1979, 73-75 бетлар.
4. Гулыга Е.В., Натанзон М.Д Грамматика немецкого языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 356 с.
5. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Пособие по теоретической грамматике и лексикологии немецкого языка. – Л.: Учпедгиз, 1962. – 148 с.
6. Москальская О.И Грамматика немецкого языка. Теоретический курс. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956. – С. 5-28.
7. Фуломов А., Тихонов А.Н., Қўнғиров Р. Ўзбек тили морфем лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1977, 3-15 бетлар.
8. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. – L.: Просвещение, 1972. – 312 S.

Хусусан, ҳозирги ўзбек тилида сўзларни вертикал (тик) чизик билан морфема (маъноли қисм)ларга қуйидагича бўлиш мумкин:

тез	баланд
тез / лик	баланд / ла / моқ
тез / лаш / моқ	баланд / ла / т / моқ
тез / лаш / тир / моқ	баланд / ла / ш / моқ
	баланд / лик ва ҳ.к.

Ҳар бир сўзнинг морфемаларга ажратилиши ундаги қисмларнинг ҳозирги ўзбек тилида ўзаро муносабатга кириша олиш хусусиятига асосланади. Шу тарзда сўзларнинг морфематик таркиби шаклланади.

Демак, морфема – сўзларнинг маъноли қисмлари бўлиб, у ўз навбатида, яна маъноли қисмларга бўлинмайди. Масалан, “ақли” сўзи икки морфемадан ташкил топган: ақл ва -ли. Ақл – ўзак морфема бўлиб, сўзнинг асосий лексик маъносини ифодалайди; -ли морфемаси эса аффиксал морфема бўлиб, ўзак морфема орқали ифодаланган белги ёки предметга эгалик маъносини келтириб чиқаради.

Сўзнинг морфема таркиби уни ташкил этувчи морфемалар йиғиндисидир. Масалан: ёқ / моқ, ёқ / ла / моқ, ёқ / ло / в / чи, ёқ / ув / чи, ёқ / тир / моқ, ёқ / ин / қи / ра / моқ, ёқ / ла / ма, ёқ / ла / ма / лик.

Сўз бир морфемадан иборат бўлиши мумкин: кўз, калла, муз, саккиз, тонг, сув ва б.

Бир морфемали сўзлар фақат ўзакдангина иборат бўлиб, одатда, туб сўз ҳисобланади.

Сўз икки ёки ундан ортиқ морфемалардан ташкил топган бўлиши ҳам мумкин: узум / зор, узум / зор / лик, узоқ / да / ги, узоқ / дан, узоқ / ла / моқ, узоқ / ла / н / моқ, узоқ / ла / ш / моқ, узоқ / ла / ш / тир / ил / моқ, узоқ / ла / ш / тир / моқ ва ҳ.к. Бундай кўп морфемали сўзлар одатда ясама сўзлар ҳисобланади.